

**O GRAMATIČKOJ TERMINOLOGIJI U
DJELU »BOSANSKI TURSKI UČITELJ«
IBRAHIMA BERBIĆA**

MEVLIDA KARADŽA-GARIĆ i
HANKA GLIBANOVIĆ-VAJZOVIĆ

Institut za jezik, Sarajevo

UDK 808.61/62—316.4(091)

Primljen: 12. marta 1984.

Prihvaćen: 21. septembra 1984.

1. »Bosanski turski učitelj« je prva dvojezična, tj. tursko-bosanska i bosansko-turska gramatika, koju je napisao Ibrahim Edhem Berbić i objavio u Carigradu 1893. godine.

Ova malo poznata dvojezična gramatika namijenjena je našim ljudima, koji su imali potrebu da nauče turski jezik i Turcima koji su učili naš jezik.

2. Podaci o životu i radu Ibrahima Edhema Berbića vrlo su oskudni.¹ Rodom je iz Orašja na Savi, gdje su, vjerovatno, kao i većina tamošnjeg muslimanskog stanovništva, njegovi roditelji doselili iz Srbije.² Vrlo mlad, Berbić je otišao na školovanje u Carigrad, a kasnije i u neke evropske centre, gdje je završio veterinarski fakultet, a zatim postao »bašpajtar« (nadveterinar) za tursku carevinu. Družeci se sa našim studentima u Carigradu, sprijateljio se sa Džemaludinom Čauševićem, koji je također studirao u Turskoj, a kasnije bio reis-ul-ulema (vjerski poglavar). Čaušević je zastupao ideje o širenju knjige u našim krajevima, i to na narodnom jeziku, ali arapskim pismom. Ibrahim Berbić je u kontaktu sa našim studentima u Carigradu shvatio koliko je muke zadavalo učenje turskog jezika i obrnuto, učenje našeg jezika Turcima, jer nije bilo nikakvih udžbenika ni rječnika. Zato je

¹ Najopširniju, nama poznatu bilješku o Berbiću, objavio je A. Handžomerović u »Oslobođenju« od 8. jula, 1952. godine, pod naslovom: *Naš zemljak Ibrahim Berbić napisao je prvu tursko-bosansku i bosansko-tursku gramatiku*, gdje se nalaze najvažniji biografski podaci i opis gramatike.

Berbića i njegov rad spominje i Muhamed Hadžijahić u knjizi *Od tradicije do identiteta*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, a nešto podataka može se naći kod Mehmeda Handžića: *Književni rad bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Sarajevo, 1934, kao i u radu Muhsina Rizvića: *Pojavni okviri i unutrašnje osobnosti alhamijado literature*, Zbornik radova posvećenih uspomeni Salke Nazečića, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 1972, str. 237—251.

² Time bi se, između ostalog, mogao objasniti Berbićev ekavski izgovor koji prevladava u njegovoj gramatici.

Berbić preduzeo posao pisanja gramatike srpskohrvatsko-turskog i tursko-srpskohrvatskog jezika. Svoju gramatiku Berbić je štampao u Carigradu 1893. godine o vlastitom trošku, gdje su po njegovoj ideji izlivena i specijalna slova.

Berbićeva slova za arapsko pismo razlikuju se od arabice zvane matufovača ili matufovica, kojom su kasnije kod nas štampani alhamijado tekstovi, a čiji je autor bio već spomenuti Čaušević.³

3. »Bosanski turski učitelj« sadrži 267 stranica teksta, sa predgovorom, prvo na turskom, a zatim na srpskohrvatskom jeziku. Kompozicija gramatike je prilično složena. Uz manja odstupanja, parne stranice su određene za gramatiku a neparne za vježbe. Svaka parna stranica podijeljena je u dva stupca, lijevi posvećen gramatici turskog jezika (pisan srpskohrvatskim jezikom) i desni (pisan turski), posvećen opisu srpskohrvatskog jezika.

Nakon gramatičkog dijela sa vježbama slijedi rječnik u kojem su riječi grupisane prema značenju i praktičnoj upotrebi pa su u okviru vježbi dati, na primjer, odvojeno termini za »stepene vojne«, »brodove«, »planine«, »oružje«, »sveta mesta i bogomolje«, »mere«, »novac«, »stepeni civilni«, »svirke i igre«, »gorće stvari«, »metali i dragoceno kamenje«, »hemične imenice (nazivlja)«, »rastitelne stvari« i sl.

4. Ovaj rad predstavlja prije svega pokušaj da se ukaže na potrebu izučavanja manje poznatih ili gotovo nepoznatih gramatičkih djela, osobito dvojezičnih, koja osim nesumnjivog kulturno-povijesnog značaja mogu imati i posebna značenja u rasvjetljavanju naših složenih i na raznolikim suodnosima nastalih kulturnih tradicija.

Pisac prve turske gramatike na našem jeziku, Ibrahim Berbić, našao se u položaju da u okvirima vrlo razvijene ali neujednačene srpskohrvatske gramatičke terminologije traži i pronalazi termine koji su mu najbolje mogli poslužiti za opis turskog, u odnosu na srpskohrvatski vrlo različitog jezika. Ta njegova selekcija srpskohrvatskih gramatičkih termina (a morala je kao konkretna realizacija jednog terminosistema biti selekcija) pokazuje kakav je bio Berbićev odnos prema postojećim terminološkim tradicijama na srpskohrvatskom jezičkom području. Osim toga, Berbić uspostavlja i svojevrsan odnos između tradicionalne arapske i srpskohrvatske gramatičke terminologije. O kakvom odnosu je riječ pokušaćemo da pokažemo tumačeći, gdje god je to bilo moguće, sadržinu gramatičkih pojmova na koje se odnose, kod Berbića naporedo navedeni arapski i srpskohrvatski gramatički termini.

³ Ova razlika se naročito odnosi na obilježavanje vokala.

Osnovni zadatak u ovom radu je bitno sužen u odnosu na raznovrsna pitanja i naučna istraživanja koja bi bilo neophodno preduzeti da bi se odredilo pravo mjesto, vrijednost i značaj Berbićevog »Bosanskog turskog učitelja« u razvoju naše gramatičke misli. Taj zadatak je sveden na pokušaj da se odrede bitne karakteristike Berbićevog srpskohrvatskog gramatičkog terminosistema, onakvog kako se on realizuje u onom dijelu njegove gramatike koji je posvećen opisu turskog jezika i u kojem su upotrebljavani srpskohrvatski gramatički termini, naporedo sa arapskim terminima. Dio gramatike koji je pisan turskim jezikom, a posvećen je opisu srpskohrvatskog jezika nije obuhvaćen ovim istraživanjem. Stoga se u analizu ne uvode primjeri pomoću kojih bi se ilustrovalo značenje pojedinih gramatičkih termina jer su to primjeri na turskom jeziku.

5. Pošto obim i namjena rada ne omogućavaju šire eksplicacije i detaljnija istraživanja, odabrali smo tri izvora srpskohrvatske gramatičke terminologije s kojima smo uporedili Berbićevu srpskohrvatsku gramatičku terminologiju.

Prvi izvor su gramatička djela Vuka Stefanovića Karadžića, u najširem smislu uzeto⁴, drugi je »Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole, dio I i II, nauka o glasovima i oblicima«, objavljena u Sarajevu 1890. godine⁵ i treći je Maretićeva »Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskog književnog jezika«, prvi put štampana u Zagrebu 1899. godine.

Za poređenje sa Vukovom srpskohrvatskom gramatičkom terminologijom opredijelili smo se, između ostalog, i zbog toga što je u Bosni još 1883. godine zvaničnim dekretom uveden »Vukov—Daničićev pravopis«, što je Vukova gramatička terminologija bila i ranije prisutna na bosanskohercegovačkom jezičkom tlu.

»Gramatika bosanskog jezika« i Maretićeva »Gramatika« uzete su u obzir prvenstveno zbog vremenske podudarnosti sa izlaženjem Berbićeve »Gramatike« — prva je prethodila tri godine Berbićevoj, a druga je objavljena šest godina poslije.

Da bi se analizirala Berbićeva srpskohrvatska gramatička terminologija, prvo je bilo neophodno transliterirati tekst iz Ber-

⁴ Pri tom smo se poslužili »Rječnikom Vukovih gramatičkih pojmova — termina«, štampanim u okviru monografije Mevlida Karadžića: »Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije — uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji«, Radovi X Instituta za jezik, Sarajevo, 1974.

⁵ Autor ove gramatike je Frano Vuletić, profesor sarajevske gimnazije, ali zbog neslaganja s nazivom jezika, on nije dozvolio da se njegovo ime štampa uz naslov djela. Ovaj podatak zabilježio je Mitar Papić: »Iz prošlosti srpskohrvatskog jezika i pravopisa u BiH, Tragom kulturnog nasljeđa, Sarajevo, 1976, str. 425—426.

bíceve arabice na naše pismo⁶ a zatim ekscerpirati sve termine koji su Berbiću poslužili za opis turskog jezika. Nakon toga su termini svrstani u abecedni red, a pored svakog od njih je naveden kontekst na osnovu kojeg se može odrediti značenje termina.

6. Berbićeva gramatička terminologija, kao uostalom i svaka terminologija, u najužoj je vezi sa shvatanjem pojedinih gramatičkih pojmova i značenjem koje se za njih podrazumijeva. Tako je, na primjer, Berbić naš jezik nazivao *bosanskim* ili *bošnjačkim*, a turski *turskim* ili *otomanskim* jezikom.

7. Konstatovao je da i u turskom i u srpskohrvatskom jeziku ima devet vrsta riječi, ali se termini kojima se pojedine vrste riječi imenuju razlikuju upravo tamo gdje tu razliku nameću specifičnosti jezika.

U turskom jeziku izdvojene su sljedeće vrste riječi i obilježene terminima:

imenica (isim), 18; pridev (şifat), 35; zamjenica (damir), 50; glagol (fi'l), 84; narečice (zarf ve hâl), 189, što bi moglo odgovarati srpskohrvatskim priložima; predlozi (huruf-i şerr), 187, sveze (huruf-i 'aṭf), 190; usklenci (aşwât), 190; dočetači ili rečice (ada-wât, huruf-i ma'âni), 190, što znači nastavci, sufiksli.

Izdvajanje *dočetaka*, tj. afiksa, kao posebne vrste riječi u turskom razumljivo je s obzirom na izuzetno značajnu ulogu koju oni imaju u ovom aglutinativnom jeziku.

8. U opisu padežnog sistema turskog jezika Berbić se poslužio sljedećim srpskohrvatskim terminima: *imenitelni* ili *imenitelnik* (muğarrad), 26, znači ime u nominativu; *roditelni* ili *roditelnik* (idâfat), 28, što bi moglo odgovarati genitivu, tj. genitivnoj vezi, konstrukciji u kojoj je uvijek jedno ime u genitivu; *datelni* ili *datelnik* (maf'ul lahu), 26, u arapskom akuzativ uzroka ili svrhe, ili genitiv sa prijedlogom *li*, označava i pripadanje: tebi, meni i sl.; *vinitelni* ili *vinitelnik* (maf'ul bihi), 26, tj. direktni objekt; *tvoritelni* (maf'ul ma'a), 32, tj. instrumental; *imatelni* (maf'ul fihi), 32, tj. akuzativ mjesta ili vremena; *odlazitelni* ili *odlagatelni* (maf'ul 'anhu), 33, što odgovara ablativu.

9. Podjelu imenica u turskom jeziku Berbić je zasnovao na vrlo raznolikim kriterijima, što ga je često dovodilo u situaciju da stvara srpskohrvatske termine, pomoću kojih je opisivao te podjele. Tako je, na primjer, razlikovao *opažne* ili *tvarne* (ism-i

⁶ Pri navođenju arapskih termina upotrebljavana je naučna transkripcija tipa ZDMG-sistema (v. o tome u radu S. Jankovića: *Transkripcija i adaptacija imena iz orijentalnih jezika*, Radovi Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, knj. VII, Sarajevo, 1980, str. 10). Arapski termin davan je u formi kakvu je upotrijebio Berbić, pa u svim primjerima nije mogla biti ostvarena istovetnost jezičke forme. Berbić, naime, nije bio dosljedan u navođenju arapske jezičke forme (npr. veza pridjeva i imenica, genitivna veza i sl.), već je katkad upotrebljavao čisto tursku formu ili čak oblike iz arapskog i turskog i to u imenovanju jednog istog pojma.

'ayn), 20, što odgovara konkretnim imenicama i *odlične* (ism-i ma'nan), 20, tj. apstraktne imenice.

Dalja podjela je na *mrtve imenice* (ism-i ġāmid), 20 i *skovane, proizvedene ili izvodne imenice* (asmā-i muštaqqa), 122, što bi moglo odgovarati korijenskim i izvedenim imenicama.

Berbićev termin *zbirna imenica* (ism-i ġami'), 20, podrazumijeva značenje zbirnih i gradivnih imenica.

Deminutive je Berbić nazvao smanjenim imenicama (ism-i taṣḡīr), 24, a zajednička ili apelativna imena *obštim/obeštim imenicama* (ism-i 'ām, ism-i ġins), 20.

Osim ovakvih podjela imenica postoje i mnoge podjele koje polaze od semantičkog kriterija, kao na primjer: *mjestne imenice* (ism-i makān), 22, *imenice vremena* (ism-i zamān), 24, *oružna imenica* (ism-i ālat), 126 i sl.

10. Ista je situacija i kod imenovanja raznih vrsta zamjenica. Berbić je imenovao *ličnu zamenicu* (ḍamīr-i šaḥṣī ili ḍamīr-i munfaṣal), 52; *povratnu zamenicu* (ḍamīr-i lāzim), 78; *prisvojnu zamenicu* (ḍamīr-i waṣfī), sa značenjem opisne zamjenice; *upitne zamenice* (mubhamāt-i istifhāmiyya), 76, što se odnosi na odnosno-upitne zamjenice; *ukaznu zamenicu* (ism-i iṣārat), 18, tj. pokazna zamjenica; *neodređenu ili nerazbornu zamenicu* (ḍamīr-i mubham), 54; *priložnu zamenicu* (ḍamīr-i idāfi), 54, što odgovara vezanoj, spojenoj zamjenici, koja dolazi u genitivu; *prilučnu zamenicu* (ḍamīr-i nasabi), 68, što znači prisvojna zamjenica; *glagolsku zamenicu* (ḍamīr fi'li), 70; *družnu zamenicu* (ḍamīr-i mušāarakat), 76, tj. povratnu zamjenicu i sl.

11. *Pridev* (ṣifat), 35 može biti *prosti*, 39; *složeni*, 48, zatim *čuvevi* (samā'i), 35, tj. nepravilni, bazirani na upotrebi, po čuvevju; zatim *slijede pravilni* (qiyāsī), 35; *svojestveni* (ṣifat-i mušbiha), 126, što znači opisni; *priložni pridev*, 37; *morajući pridev*, 136; *mjesteni pridev*, 42; *umaljeni pridev*, 37, i sl. Stepene pridjevske komparacije označeni su sljedećim terminima: *obširni pridevi* (ṣifat-i tafšiliyya), 39, što odgovara komparativu; *pretežni pridev* (ism-i tafḍil), 42, koji obuhvata komparativ i superlativ; *suvišni pridev* (ṣifāt-i ifratiyya), 39, što znači glagol obilja (kojim se pokazuje da neko nešto posjeduje u velikoj mjeri); *preobšni pridev* (mubālaga), 39, znači uvećanje, augmentativ.

12. Glagoli (fi'l = glagol) ili glagolji (što je u Berbića češće) imaju *promenu glagolja* (taṣrīf-i af'āl), 130, tj. konjugaciju, a dijele se na *deblovite* (dat-i fi'l), 86, što znači čiste, prave glagole; *stupovite* (far'-i fi'l), 122, tj. participe; *prelazne* (muta'addī), 96; oni mogu biti *poznati* (fi'l-i ma'lūm), 112, tj. afirmativni glagoli; *trpni glagolji* (fi'l-i maḡhūl), 116, što znači pasivni oblik glagola; *neprelazni* (lāzim), 96; *prosti* (muḡarrad), 86, tj. jednostavni, pojedinačni glagoli; *povišni* (mazīd fihi), 86, tj. oni čija je osnova

proširena; *ječni* (fi'l-i muṭbat), 120, tj. afirmativni; *niječni glagoli* (manfī), 110, što znači niječan, negativan; *pomoćni* (af'āl-i 'awnīya), 106; *osobni* (ḥāṣṣ), 104, u značenju naročiti, posebni; *obšti* (āmm), 104, tj. obični glagoli; *složeni* (af'āl-i murakkaba), 150; *važni* (fi'l-i imtizāḡi), 132, tj. glagoli koji se slažu; *moćni* (fi'l-i iqtidārī), 118, u značenju aktivni glagoli; *srčani glagoli* (af'āl-i qulūb), 106, tj. glagoli osjećanja i *subližni* (fi'l-i muqaraba), 151, što znači glagoli blizine, oni koji označavaju skorost radnje.

Imenovana su sljedeća glagolska vremena: *sadašnje* (zaman-i hāl), 140; *prošlo* (mādi-i nakli), 140, što znači pripovjedački perfekat; *skoro prošlo* (mādi-i šuhūdi), 138 tj. osvjedočeno prošlo vrijeme; *davno prošlo* (mādi fi-l-mādi), 178, tj. prošlost u prošlosti; *pripovedno trajno vreme* (ḥikāye-i muḍārī), 166; *buduće vreme* (istiqbāl), 142; *poluprošlo vreme* (ḥikāyatu-l-hāl fi-l-mādi), 178, tj. pripovijedanje radnje u prošlosti.

Način (šīga), 126, pored istoznačnog srpskohrvatskog (latini-zam) termina *forma*, 86, kod Berbića, pored osnovnog značenja — glagolski način (modus), u pojedinim slučajevima označava i glagolsko vrijeme ili čak način pisanja i sl. Pored osnovnih načina, kao što je, na primjer, *zapovidni* (amr-i ḥādir), 86, tj. imperativ, uvjetni (šīga-i šarṭīyya, šuhūdi-muṭbat), 152, tj. uslovno pozitivni glagolski oblik. Berbić je srpskohrvatskim terminima označio, pored vremena i načina pisanja i vrlo raznolike odnose radnje ili stanja koje prema stvarnosti uspostavlja govorno lice. Tako je dobio termine: *sprežni način* ('atfiyya), 146; *spojeni način* (šigā-i šilla), 183, oba u značenju spojenog glagolskog načina, *pričani moralni način* (riwāyat-i fi'l-i wuḡūbi), 166, u značenju pripovijednog glagolskog oblika nužnog izvršenja radnje; *prepovedni način* (šīga-i riwāyat), 156, tj. pripovjedački način; *početni način* (šīga-i ibtida'iyya), 149; *poćerni način* (šīga-i ta'qībiyya), 149; *pitajući način* (šīga-i istifhām), 182; *konačni način* (šīga-i intiha'iyya), 149; *davno prošli način* (af'āl-i ḥikāya), 156.

13. Srpskohrvatski termini za pravopisne i fonetičke pojmove u Berbićevoj gramatici posebno su zanimljivi, s obzirom na situaciju u kojoj se autor našao, jer je često morao imenovati pojmove kojih nije bilo u srpskohrvatskom jeziku, a koji su vezani za tadašnje stanje turskog jezika kada je bilo u upotrebi arapsko pismo.

Objašnjavajući upotrebu arapskog pisma u turskom jeziku, Berbić je upotrebljavao vrlo slikovite srpskohrvatske termine za različite glasovne vrijednosti u turskom jeziku: *sićuće* i *grkučasto h*, 6; *kusavo* i *krupno z*, 6; *kusasto* i *krupno s*, 6, *krupno d*, 6, *grlski 'aj*n, 6; *hunkasto n*, 6 i sl.

Da bi izrazio složene podjele i bilježenje vokala u arapskom pismu, Berbić je kombinovao termine arapskog porijekla

sa srpskohrvatskim, koji u opisu našeg jezika imaju drugačija značenja. Takav je, na primjer, *samoglasni harf*, 68, što znači konsonant kojim se obilježava dugi vokal, *glasni harf*, 98, tj. konsonant koji je nosilac hareke (kratkog vokala), *zamukli harf*, 4, što znači konsonant iza koga ne slijedi kratki vokal. Inače, kratke vokale Berbić je označavao arapskim terminima: fetha, kesre, damma.

14. U imenovanju sintaksičkih pojmova katkad su Berbićevi termini višeznačni, ili se za jedan pojam javlja više termina. Uočljivo je, međutim, njegovo nastojanje da što preciznije obilježi sintaksičke odnose u turskom jeziku.

Za oznaku pojma rečenica upotrebljavao je termin *govor* (kelām), 202, ali i *izreka*, 68, *stav*, 190. Subjektat je označavao najčešće kao *podmet* (mubtadā'), 26, ali i kao *podlog* (musnad ilayhi), 26, što znači »onaj na koga se oslanja radnja«. Predikat je obilježavao kao *prirok* (ḥabar), 126, odnosno *prilog* (musnadiyan), 202.

Za objekat je stvorio srpskohrvatski termin *urađenik* (maf'ūl), 96, s tim da paralelno navedeni arapski termin ima značenje participia pasivnog. Razlikovao je *jasni urađenik* (maf'ūl bihi šarih), 118, tj. direktni objekat i *nejasni urađenik* (maf'ūl bihi gayri šarih), 118, u značenju indirektnog objekta.

Da bi označio imenicu uz koju stoji pridjev kao njen atribut, stvorio je poseban srpskohrvatski termin *pridevnik* (mawšūf), 35.

15. Značenje Berbićevih srpskohrvatskih gramatičkih termina, tj. utvrđivanje sadržaja gramatičkih pojmova koje je imenovao predstavlja priličnu teškoću. To se naročito odnosi na gramatičke pojmove koji su specifični za turski jezik. Pogotovo je teško uspostaviti vezu između pojedinih Berbićevih gramatičkih pojmova i savremenih lingvističkih termina, jer su mnoge, za Berbićevo vrijeme karakteristične gramatičke spoznaje evoluirale ili su prevaziđene. Berbić je nastojao da termini kojima se služio ili koje je sam stvarao budu uvijek motivisani, tj. semantički providni što također, gledano iz današnje perspektive, može otežavati identifikaciju gramatičkog pojma.

Pokušaćemo da ove konstatacije ilustrujemo sa nekoliko primjera. Pod *povišnim glagolima* Berbić je podrazumijevao glagole koji su dobijeni derivacijom, izvedeni, tj. oni čija je osnova proširena; *srčani glagoli* su glagoli osjećaja i mišljenja; *subližni glagoli* su oni čija će radnja biti uskoro izvršena; *prosti glagoli*, su primarni, tj. njihova osnova nije proširena; *poznati glagoli* su afirmativni; *končani način* označava svršenu glagolsku radnju; *početni način* definisan je kao »poso od početka do govornikova zbora da se neprekidno čini« (str. 149), i sl.

16. Nakon ovog pokušaja da se na nekoliko primjera pokaže kakvi su bili srpskohrvatski gramatički termini koje je Berbić u svojoj gramatici upotrebljavao za opis turskog jezika i s kakvim

teškoćama se susretao prilikom njihove upotrebe, pokušaćemo da istaknemo nekoliko njihovih bitnih osobina, i to naročito koje su vezane za njihov postanak.

U dijelu Berbićeve gramatike posvećenom opisu turskog jezika dosljedno je proveden sljedeći postupak: prvo je za svaki gramatički pojam navođen srpskohrvatski termin, a uz njega u zagradi stoji odgovarajući termin na arapskom jeziku. Obično su arapski termini doslovno navođeni u arapskoj jezičkoj formi, čak i u množini. Na primjer: — maf'ul bihi šarih = direktni objekat; damir = zamjenica, ali i mudmar i damā'ir = zamjenice; fi'l = = glagol, ali i af'al = glagoli; harf, ali i huruf i sl.

U analiziranom tekstu prisutno je kolebanje, naročito kod složenih termina (sastavljenih od dvije i više riječi) pa je često arapski termin naveden u turskoj jezičkoj formi: şilla gumlaları; mazid fihi maşdarlar; harflar (turski oblici množine) ili hāl terkibi siġesi (turska forma genitivne veze).

Pored djelimične adaptacije arapskih termina prema turskom jeziku, Berbić je katkad arapske termine mijenjao kao srpskohrvatske riječi. Na primjer, harf u nominativu množine glasi harfovi; mudaf ilayhi javlja se u paradigmi kao mudaf ilejnov, a mudaf kao mudafski; od arapske imenice haraka (pokretni, odnosno kratki vokal) Berbić upotrebljava glagol u srpskohrvatskoj formi: hareklejisati, što znači vokalizirati.

17. Pitanje porijekla Berbićevih srpskohrvatskih gramatičkih termina neposredno je vezano za njegov odnos prema gramatičkoj tradiciji i već stvorenim gramatičkim terminosistemima na srpskohrvatskom jezičkom području.

Poređenje između Berbićevog i Vukovog gramatičkog terminosistema ukazuje na Berbićevo poznavanje priličnog broja termina karakterističnih za ovaj pravac razvoja srpskohrvatske gramatičke terminologije. To se može vidjeti, na primjer, u istom ili vrlo sličnom imenovanju padeža, vrsta riječi, glagolskih vremena i sl. Na primjer, i kod Vuka i kod Berbića na isti način su označeni komparativ i superlativ, tj. kao *sravnitelni* i *prevoshodni stepen*, 76, *davno prošlo vreme* je pluskvamperfekt, prezent je *sadašnje vreme*, a futur *buduće*, *prošlo složeno vreme* je perfekat, a aorist se naziva *skoro prošlim prostim vremenom*.

Odnos prema »Gramatici bosanskoga jezika«, koja je objavljena tri godine prije Berbićeve gramatike, pokazuje terminološku podudarnost u više od četvrtine primjera, i to uglavnom kada se radi o terminima koji su se već ustalili kao zajednički na cijeloj srpskohrvatskoj jezičkoj teritoriji. Takvi su, na primjer: broj (kao gramatička kategorija), glagoli, predlozi, pridevi, imenice, zamenice, brojevi, lice, način, rod, jednina, množina, muški, ženski i srednji rod, lične, odnosne, neodređene, prisvojne zamenice, odre-

đeni i neodređeni vid prideva, promjenljive i nepromjenljive reči, pomoćni, povratni, prelazni glagoli, redni brojevi, dug i kratak slog, glas, osnova ili koren reči, poređenje prideva i sl.

Slični zaključci se mogu izvesti i na osnovu upoređivanja Berbićevih i Maretićevih gramatičkih termina. Maretićeva »Gramatika« prvi put je predstavila srpskohrvatsku gramatičku terminologiju kao čvrst i cjelovit sistem u kojem su mahom prevladane regionalne terminološke razlike i udareni čvršći temelji srpskohrvatske gramatičke terminologije, koja je dosegla priličan stepen ujednačenosti.

18. Pored gramatičkih termina koje je Berbić preuzimao od savremenika ili iz različitih gramatičkih tradicija, priličan broj termina stvorio je sam, i to na dva načina.

Prvi način je terminologizacija riječi srpskohrvatske opšte leksike, a drugi je kalkiranje prema arapskom jeziku.

Prema potrebi, a naročito u situacijama kada je Berbić nastojao da precizno obilježi gramatičke pojmove, osobito one koji su karakteristični za turski jezik, on je riječima srpskohrvatske opšte leksike davao terminološku funkciju. Na primjer, primarne ili korjenite glagole nazvao je deblovitim glagolima, 86; korijen riječi je zvao glavnicom, 88 (pored korijena i osnove), nazalno *n* je označavao kao hunkasto *n*, 6; vršioća radnje kao činitelja, 22 i sl.

Berbić je često pribjegavao i doslovnom prevodu arapskih termina — kalkiranju, kao u sljedećim primjerima: *ism-i taṣgīr* = smanjene imenice; *ism-i ālat, makān, zamān* = oružna imenica, imenica mjesta, vremena; *ḍamīr fi'li* = glagolska zamjenica; *samāi* = čuveni pridev; *ṣifat-i tamkiniyya* = mjestni pridev; *af'āl-i qulūb* = srčani glagoli; *ṣīga-i riwāyat* = prepovedni način; *ṣīga-i ibtidāiyya* = početni način; *kalām* = govor, rečenica; *ḡumla-i ismiyya* = imenična izreka (rečenica); *ṣibh-i fi'l* = nalikovac glagolja i sl.

19. Nakon pregleda osnovnih osobina Berbićeve srpskohrvatske gramatičke terminologije u njenom nastanku mogu se konstatovati četiri izvora i pravca bogaćenja i popunjavanja.

1. Berbićevo preuzimanje gotovih arapskih gramatičkih termina i, rjeđe, djelimično prilagođavanje turskom i srpskohrvatskom jeziku;

2. preuzimanje termina od savremenika ili iz postojeće gramatičke tradicije na cijeloj teritoriji srpskohrvatskog jezika;

3. terminologizacija opšteupotrebne srpskohrvatske leksike;

4. kalkiranje prema arapskom jeziku.

ON THE GRAMMATICAL TERMINOLOGY IN »BOSNIAN-TURKISH
TEACHER« BY IBRAHIM BERBIĆ

Summary

This article represents an attempt to include into the study of origins, development and characteristics of Serbo-Croat grammatical terminology such less known sources as the first Turkish-Bosnian-Bosnian-Turkish grammar written by Ibrahim Berbić in both Turkish and Serbo-Croat and published in Constantinople in 1893.

The analysis presented in this article concerns only Serbo-Croat grammatical terminology, which Berbić used to describe the Turkish language. That part of the grammar was written in Serbo-Croat but in the Arabic alphabet. It has been found that Berbić shaped his grammatical terminology by:

1. taking over from the Arabic grammar the fixed grammatical terms which he occasionally adapted to either Turkish or Serbo-Croat.
2. taking over the already established terms from the existing Serbo-Croat grammatical tradition.
3. including into the grammatical terminology those Serbo-Croat words which were not strictly related to grammar.
4. loan-translations from various Arabic languages.